

ОСЕРЕДКИ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ В МІСТІ КИЄВІ ТА ПЕРЕДМІСТЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Олександр КУШНІР,
аспірант кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

***Кушнір Олександр.** Осередки гайдамацького руху в місті Києві та передмістях у першій половині ХVІІІ ст.*

Стаття є спробою проаналізувати організацію та перебіг гайдамацького руху першої половини ХVІІІ ст. у місті Києві та передмістях. Виділено соціальні, релігійні та національні причини підтримки гайдамаків різними верствами населення міста. Розкрито особливості формування та функціонування гайдамацьких загонів на території Києва. Опрацювання актових документів проведено з використанням методів структурного та тематичного аналізу.

Ключові слова: гайдамацький рух, Київ, міщани, монастирі.

***Кушнір Олександр.** Групування гайдамаков в Києве и пригородах в первой половине ХVІІІ века.*

Статья является попыткой проанализировать организацию и ход гайдамацкого движения первой половины ХVІІІ века в Киеве и пригородах. Выделены социальные, религиозные и национальные причины поддержки гайдамаков различными слоями населения города. Раскрыты особенности формирования и функционирования отрядов гайдамаков на территории Киева. Обработка актовых документов проведено с использованием методов структурного и тематического анализа.

Ключевые слова: гайдамацкое движение, Киев, мещане, монастыри.

Oleksandr Kushnir. *Haidamak cells movement in Kiev and suburbs in the first half of XVIII century..*

The organization and course of the Haidamak movement of the first half of the XVIII century in Kyiv and its environs are analyzed in the research. Social, religious and national causes of support of the haidamaks by various segments of urban population are selected. Features of formation and functioning of the haidamak units in Kyiv are revealed. Processing of the assembly documents is carried out using the methods of structural and thematic analysis.

Keywords: *Haidamak movement, Kyiv, burgers, monasteries.*

Гайдамацький рух як форма соціальної, релігійної та національної боротьби посідає видатне місце в українській історії. Гайдамаки були передовим загоном борців за свободу та незалежність українського народу, носіями та продовжувачами традицій визвольних рухів XVI-XVII століть. Ведучи боротьбу за перемогу високих народних ідеалів, вони користувались широкою підтримкою всього населення України, в першу чергу – Правобережної. Саме тут цей рух зародився та еволюціонував у грізну силу, з якою почали рахуватися Річ Посполита та Російська імперія.

Київське громадянство не могло стояти осторонь явища гайдамацтва. Київські міщани та духівництво відігравали організуючу роль та матеріально підтримували рух. Питання про роль міста Києва у появі та розвитку гайдамацького руху до сих пір було мало досліджене в історичній науці, хоча деякі українські історики, зокрема, Володимир Антонович [1, 32-33], Кость Гуслийний [2, 11] та інші, побіжно торкалися цієї теми у своїх працях про гайдамаків.

Київ у першій половині XVIII століття був значним політичним, адміністративним (1708 р. – утворено Київську губернію Російської імперії), культурним та економічним центром українських земель. У цей час місто поділялось на три відокремлені одна від одної частини: Верхнє місто, Печерськ і Поділ. Поділ перебував під управлінням магістрату на основі магдебурзького права, Верхнє місто керувалось управителями Києво-Софійського та Михайлівського монастирів, а також російською військовою адміністрацією, Печерськ – генерал-губер-

натором через губернську канцелярію та духовною владою Києво-Печерської лаври [3, 211-212]. Відсутність єдиного управління надавала місту особливий статус.

Ускладнювало ситуацію те, що магістрат боровся з козацтвом, яке проживало на Подолі [4], та зі спробами гетьмана підпорядкувати магістрат своїй владі. Сутички з губернською канцелярією породжували незадоволення населення міста.

Поділ – найзаселеніша частина міста, де мешкало, передовсім, ремісничє населення, а також купці [5, 202-203, 207]. Саме на Подолі, внаслідок бідності та антисанітарних умов проживання, часто спалахували епідемії різних хвороб [6, 68]. Значно зменшила населення Києва «морова пошесть» 1710-1711 років. Становище міської бідноти погіршилось у зв'язку з пожежею 1718 року, яка завдала великої шкоди Подолу, майже повністю зруйнувавши його будівлі. Внаслідок податкового тиску міської влади тяжким було становище й жителів сіл, розташованих на території сучасного Києва. Мешканці сіл Пріорки, Сирець і Кореневище «допомагали» вести господарство київським війтам, які, подеколи, знущались з них. Так, пан Сичевський, який був війтом у 1754-1766 роках, за свідченням магістратських урядників, примушував селян відробляти панщину «с принуждением, граблением и побоями» [7, 15]. В свою чергу, жителі Свято-Озерської слобідки, а також селищ Звіринець та Ямки, які належали Києво-Печерській лаврі, зовсім не мали орної та сінокосної землі, а панщину відробляли по 4 дні на тиждень.

Багато документів свідчать про те, що Київ та прилеглий до міста округ на правому березі Дніпра були місцем організації гайдамацьких загонів, а також притулком для останніх після вдало здійсненого походу. У самому місті населення «співчувало» гайдамакам, надавало їм притулок у своїх будинках, постачало хлібом, зброєю, грошима та іноді брало участь у походах. Після завершення походу міщани переходили здобич, допомагали її продати, забирали частину як подарунок тощо. Так, у 1747 році один з гайдамаків, якого затримали після пограбування його загonom Чорнобиля, свідчив, що цей загін було організовано в Києві на Подолі, де місцем збору був будинок міщанина Афанасія Цирульника [8, 381]. В тому ж році інший загін утворився у Печерській частині міста, у будинку коваля, який забезпечив усіх учасників походу списками власного виробництва [8, 383].

Досить часто незадоволення міщан ставало причиною відкритих повстань. У 1748 році на подільських околицях з'явилися повстанські загони бідноти. Дві команди військових, направлені проти них, були розбиті. Міська влада ледве змогла придушити повстання [3, 224]. Тому й не дивно, що у ці роки серед гайдамаків можна було зустріти київських жителів, а в Києві – гайдамаків.

Разом з незаможним населенням Києва гайдамакам допомагали й інші міські обивателі: церковні паламарі, дрібні чиновники різних управлінь і навіть солдати російського гарнізону. Хоча російська влада й намагалася припинити всі подібні зв'язки, але при високому рівні загального «співчуття» міського населення до гайдамаків розірвати ці контакти було неможливо. Заарештовані військовою владою підозрювані dopravлялись до суду магістрату, а потім до міської в'язниці. Однак магістрат майже завжди вважав обвинувачення підсудних недоведеними та звільняв їх з-під арешту або видавав на поруки міщанам. Іноді розгляд справ у магістраті затягувався на тривалий час, чим

користались арештанти тікаючи з в'язниці, що погано охоронялась.

Також гайдамаків підтримувала братія численних київських монастирів. Ченці бачили в гайдамацькому русі більш високі цілі, аніж грабунок або навіть партизанську війну з сусідньою державою. До Києва як до центру релігійного життя краю повсякденно надходили скарги православних жителів Правобережної України, насильно обертених в унію. Сюди ж, шукаючи захисту митрополита, приїжджали сільські священники, яких вигнали з їхніх парафій уніати.

Звичайно, у київського духовництва повинно було розвинути бажання допомогти єдиновірцям. Поки митрополит і вище духовництво докладали зусилля для полегшення долі православних вірян Правобережної України, подавали скарги, клопотання про заступництво за єдиновірців, менш освічені ченці вважали гайдамацький рух більш відповідний ситуації та швидким засобом досягнення тієї ж мети. Як наслідок таких поглядів, зустрічаємо численні факти сприяння організації гайдамацьких загонів з боку братії майже всіх київських монастирів.

Можливість підтримки гайдамацького руху київським духовенством пояснюється також тим, що монастирі володіли великими маєтностями на Київщині, які складали більше 2/3 цієї території. Нагляд за кожним селом або окремих угіддям монастир довіряв одному ченцю-управителю (городничому). У цих землях, віддалених від міста, а отже, й від найближчого осередку влади – як світської, так і духовної, гайдамаки знаходили тимчасовий безпечний притулок.

Згідно з даними актових джерел, гайдамацькі загони формувались на землях усіх київських монастирів: у володіннях Києво-Печерської лаври у Василькові й прилеглих до нього селлах, у хуторах та пасіках монастирів: Києво-Софійського, Михайлівського, Кирилівського, Межигірського, Пустинно-Миколаївського, Братського, Видубецького та Йорданського [8, 592, 644, 692, 718, 739, 741, 751].

Так, у 1747 році група гайдамаків втекла до села Білогородки, де вона переслідувалась російською прикордонною вартою, яка заарештувала декілька повстанців. Далі загін прибув до села Плесецьке, що належало Києво-Братському монастирю, де місцевий городничий видав гайдамакам паспорти, завдяки яким вони уникли арешту. Інші гайдамаки з того ж загону сховалися у монастирських хуторах біля берегів річки Либідь [8, 375].

У 1750 році городничий Мотовилівського ключа отець Арсеній переховував гайдамацький загін Лазаря Таранця, який проводив напади на село Черногородку [8, 371]. У тому ж році, в докладному описі пригод гайдамацького ватажка Івана Подоляки, ми зустрічаємо відомості про те, що ченці Києво-Софійського та Михайлівського монастирів постійно допомагали йому. Один з них, отець Дем'ян, який керував пасікою Михайлівського монастиря, не тільки поселив Подоляку, але й дозволив йому набрати цілий загін, за свій рахунок забезпечив на дорогу хлібом, зброєю, порохом та свинцем. Під час своїх походів, цей загін дійсно мав особливе релігійне спрямування: частину здобичі гайдамаки передавали на користь сільських церков, карали старообрядців, нападали на уніатських священників. В тому числі, дуже ризикуючи, розорили одного з найбільш енергійних насаджувачів унії, офіціала уніатської Радомишльської митрополії Примовича [8, 524-529].

У 1762 році управитель лісів та хутора Києво-Братського монастиря, чернець Гедеон усю зиму надавав притулок гайдамакам. Навесні він дозволив їм організувати загін з 40 чоловік, постачав хлібом та зброєю, кілька разів відправляв у похід [8, 724-727].

Особливо великими були володіння Києво-Софійського та Києво-Печерського монастирів, які мали 20448 підданих [3, 230]. Регулярні випадки втеч селян з монастирських володінь – яскраве підтвердження їхнього тяжкого становища. Вони тікали не лише на Запорізьку Січ або Лівобережну Україну, але й на Правобережжя, що перебувало у складі Речі Посполитої.

В одному з численних реєстрів втікачів від 1727 року подається перелік «бежавших из Российской империи в Польскую область в разные места и под разные владельцы Киевского воеводства» [9, арк. 217-218]. Багато підданих київського Петропавлівського монастиря жили в Ясногородці, Лишні та інших близьких до них селах. Тільки з одного Василькова, що належав Києво-Печерській лаврі, протягом 1715-1752 років пішло 468 селянських сімей. Протест проти знущань дійшов до того, що у 1748 році селяни з с. Колодезек під час повстання вбили управляючого ієромонаха Мигалевича [10, 8].

Монастирські піддані також потерпали від частих нападів польської шляхти. Так, 25 серпня 1752 року управитель князя Яблоновського «білоцерківський полковник» Рахлинський вчинив напад на володіння Києво-Софійського монастиря біля Черняхівського форпосту. Грабіжники спалили три стоги сіна та кілька кіп вівса, «...протчий яровой хлеб, якто просо, гречку лошедми витолочили», а лаврських підданих – «голо-сеевских жителей усилным образом захвата в Польшу с собою увезли, которые едва оттоль бегом спасли живот свой» [9, арк. 20-21, 28]. Такі наїзди були непоодинокими, тому незадоволення та бунтівні настрої мешканців навколишніх сіл посилювались. Польська шляхта чинила постійні напади на київських купців та чумаків, грабувала міщан та монастирських селян, які приїжджали до Польщі [9, арк. 1; 11].

Загалом проблема ставлення київського духівництва до гайдамацького руху до сих пір залишається мало дослідженою. Відомий історик В. Антонович вважав, що православне духівництво вороже ставилось до явища гайдамацтва й, тим більше, не сприяло йому. Дійсно, на підтвердження його слів можна навести чіткі розпорядження духовної влади Києво-Печерської лаври своєму економому та управителям чинити з гайдамаками «по силе состоявшихся об оных зло-

деях неоднократных ея императорского величества указов» та відоме звернення ігумена Мотронинського монастиря Мелхіседека Значко-Яворського до православного населення: «Больше терпели, еще потерпете. Ховайтесь, утекайте, а до гайдамак не приставайте. Наше дело судом доходит да терпением. Лучше безвинно пострадати, нежели виноватым жити» [12, арк. 8].

Отже, активну участь у гайдамацькому русі у Києві та навколишніх селах брала подільська біднота, селяни монастирських володінь та окремі представники нижчого духовенства.

Перший гайдамацький загін у Києві, про який збереглися повідомлення, було сформовано у 1713 році. Шляхтич Михайло Янковський після відвідання свого дядька на Поліссі (в с. Карпилівці) прибув до Києва [8, 20]. Тут зібралась група з 15 чоловік, очолена запорожцем Дзюбою, яка направилась до київського воеводи з наміром поступити до нього на службу. Під Васильковом від цієї групи відділилось «п'ять коней», а решта продовжила подорож. Незабаром група перетворилась на гайдамацький загін, до складу якого входили донські козаки, селяни, шляхтичі, молдавани та хрещені євреї. Біля Фастова гайдамаки забрали у купців тринадцять коней та рушили до Немирова. Незабаром, новий лідер групи Табаненко, зібравши «більше людей», поїхав до Рашкова, де губернатор не захотів пропустити гайдамаків через р. Дністер. Після цього загін розпався.

Зі зростанням кількості гайдамацьких загонів посилюється їх авторитет. Селяни польських земель починають вважати їх своїми захисниками від панської сваволі. Так, 14 лютого 1722 року шляхтич Лаврентій Камінський поскаржився на війта та громаду містечка Радомишля за те, що вони не захотіли видати кріпаків Камінського, які втекли з села Малівщини, пограбувавши свого пана. Один з них, Трохим, заявив: «Коли пан хоче, то нехай мене в монахів у Білогородці за Ірпенем шукає, але поки він

мене там знайде, то я його з козаками знайду швидше» [8, 26]. Козаками Трохим, безперечно, називав гайдамаків, які, на його думку, не можуть відмовити у допомозі скривдженому селянину.

У січні 1733 року в Києві на Подолі збирається гайдамацький загін, до якого входили Назар Яковлев, Давид Лищенко, Степан Савченко, Юхим Мартиненко й Андрій Юрченко, та прямує до села Мотовилівки. Тут до них приєднуються Мартин Ткаченко, Микита Култенко, Іван Ілляшенко, Нечипір і Федір Вересові й Петро Таран. Гайдамаки вирушають до с. Снітинки (недалеко від Фастова) та організовують напад на корчму [13]. У 1742 році російський підданий Харитон Коняхін, сформувавши невеликий загін на Подолі, повів його у польські землі. Обминувши російські караули, гайдамаки переправилися через р. Ірпінь та напали у селі Новосілках на маєток Виговських [8, 382].

У кінці 1740-х років зростає кількість гайдамацьких загонів, що організовуються у Києві та його околицях. У посланні до намісника Києво-Печерської лаври київський генерал-губернатор Михайло Леонтьєв 4 липня 1748 року писав, що «около Киева и за Днепром в малороссийских так и в Польше в разных местах весьма многие и неслыханные оказались разбои» [12, арк. 1]. У 1750 році шляхтичі Київського воеводства відправили депутатів до короля зі скаргою про регулярні напади гайдамаків. В інструкції депутатів, між іншим, говорилося, що «свавільні люди з Січі, з Гарду, з Києва та монастирів, які були коло нього», спустошують «святині божі» та проливають кров священиків [8, 444]. Польський регіментар Ожга в цьому році писав про перехід через р. Дніпро на Правобережну Україну великого загону гайдамаків, що нараховував близько тисячі чоловік.

Про гайдамаків, «которые якобы вышед ис Киева всего дватцать два человека, в полской стороне грабили, мучили и жгли невинных людей», читаємо у посланні київ-

ського генерал-губернатора М. Леонтьєва гетьману Кирилу Розумовському в травні 1752 року. [14] У справі про напад на шляхтича Журавльовича в м. Демидові знаходимо відомості й про кількісний склад цих загонів, і про їх озброєння [15, 46]. У листопаді 1752 року гайдамаки з'являються навіть поблизу Києво-Печерської лаври [12, арк. 19].

На початку 1750-х років знову активізується діяльність гайдамацьких загонів, що формуються у Києві та діють на півночі Київщини. У жовтні 1754 року київський генерал-губернатор змушений був наказати управлінню Києво-Печерської лаври, щоб та дала вказівку жителям по васильківському й трипільському шляхах «в лесных местах росциститъ на пять сажень, дабы едущим по тем трактам людем от оных злодеев гайдамаков нападения быть не могло» [12, арк. 39]. В цьому ж році коронний гетьман Адам Микола Сенявський розпорядився організувати прикордонну варту в околицях Києва [8, 661-662].

Але гайдамаки продовжували свою діяльність. 13 лютого 1755 року біля с. Пирогово, що під Києвом, на дружину колишнього протопопа Миколи Величковського напали три гайдамаки. У серпні 1755 року васильківських жителів, які їхали з Києва додому, в урочищі Оріховатці перестріли «великороссийского народа семь человек». А вже у серпні наступного року підполковник Лохвянцев з Васильківського форпосту повідомляв, що «неподалеку от Плесецкого

и близ Черногородки с польской стороны от полской погони несколько гайдамак в российскую сторону бежали» [12, арк. 42, 45, 48, 51].

На основі аналізу актових документів про гайдамаків, можна зробити висновок, що гайдамацьким загонам, які формувались на території міста Києва були притаманні особливості загальноукраїнського гайдамацького руху. Це, зокрема, практика організації загонів на монастирських землях та мета проведення походів. У архівних та опублікованих джерелах про гайдамаків згадуються десятки випадків, коли гайдамаки нападали на подорожуючих, переважно шляхтичів та купців, а також на володіння уніатських священників. Гайдамацькі загоони, які виникали у Києві, діяли у передмістях та користувались постійною підтримкою міщан, що пояснювалось важким соціальним становищем незаможних верств населення міста. Зокрема, активно сприяли руху подільська біднота, ремісники та представники нижчого духівництва. Останні надавали руху антиуніатського спрямування та досить часто особисто організовували походи гайдамаків. Важливо також зазначити, що існували непоодинокі випадки участі російських військових у гайдамацькому русі, які підтверджуються документально.

Отже, місто Київ, яке було економічним і культурним центром України у XVIII столітті, також відіграло важливу роль й у визвольному русі українського народу.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонович В. Б. Исследование о гайдамачестве по актам 1700-1768 гг. // Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. Т. 3. Акты о гайдамаках (1700-1768). – К., 1876. – С. 1-128.
2. Гуслистий К. Г. Коліївщина (Історичний нарис). – К., 1947. – 48 с.
3. История Киева: В 3-х тт. – Т. 2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. – К.: Наукова думка, 1984. – 464 с.
4. Андриевский А. А. Киевские смуты середины прошлого столетия // Киевская старина. – К., 1886. – Т. XIV. – Вып. 12. – С. 664-708.

5. Введенский А. Экономическое и политическое положение Киева в XVIII в. // История Киева: В 2-х тт. – Т. 1. – К.: АН УССР, 1965. – С.179-212.
6. Мишко Д. І. Київ: Короткий іст. нарис. – К.: Рад. шк., 1954. – 116 с.
7. Андриевский А. А. Войтовство Ивана Сычевского в Киеве (1754-1766) // Киевская старина. – К., 1891. – Т. XXXIII. – Вып. 4. – С. 1-31.
8. Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. Т. 3. Акты о гайдамаках (1700-1768). – К., 1876. – 1028 с.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 6, оп. 1, спр. 4, 236 арк.
10. Степанов П. Я. Про Києво-Печерську лавру / Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР. – К., 1960. – 21 с.
11. ЦДАК України, ф. 6, оп. 1, спр. 1, арк. 100-101.
12. ЦДАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 92, 72 арк.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. XI, спр. 1842, арк. 2.
14. ЦДАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 739, арк. 2.
15. Андриевский А. А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 5. – К., 1883. – 223 с.